

І.І. Припхан

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права
Івано-Франківського факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»

**МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В
УКРАЇНІ**

Конкретним проявом взаємопроникнення права і моралі є використання моральних норм в правозастосовному процесі. Період з 1992 року по даний час ми можемо вважати періодом активної законотворчої діяльності, а тому сьогодні ключовою стає проблема застосування прийнятих правових норм.

О. Скакун визначає застосування норм права (правозастосовну діяльність) як владно-організаційну діяльність уповноважених державних органів, організацій та посадових осіб, яка здійснюється в процедурно-процесуальному порядку і полягає у реалізації норм права шляхом винесення юридичних рішень щодо конкретних суб'єктів з конкретних питань [1, с.414]. А. Перепелюк пропонує визначати «правозастосування» через його мету, вказуючи насамперед на реалізацію норм права, яка вже здійснюється шляхом прийняття індивідуально конкретизуючих актів. Тому, на думку автора, правозастосування – це управлінська, державно владна, організуюча діяльність компетентних суб'єктів права, метою якої є реалізація правових норм шляхом прийняття індивідуально конкретизованих приписів [2, с.61].

Судова діяльність є класичною формою застосування права і водночас виступає критерієм цивілізованості і морального здоров'я суспільства. Процес правозастосування в цілому, навіть за наявності норми права, яка може стати основою для вирішення справи, не може відбуватися поза принципами права, адже принципи права пронизують усі норми права, є основою всієї системи права держави. Як зауважує Б.В. Малишев, спори про право розглядаються судом не лише формально, а й

з чітким дотриманням пануючих у певному суспільстві уявлень моральної та етичної спрямованості (на підставі принципів справедливості, рівності, свободи і гуманізму) [3, с.26-28].

Так, на переконання А.Зайця, принцип верховенства права має сенс лише у разі, якщо право розуміється не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил належного, правил поведінки, що легітимовані суспільством і базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики [4, с.3].

Моральна сторона принципу законності, наприклад, полягає в дотриманні моральних вимог, втілених у законі, забороні свавільної поведінки. Проявом принципу законності в усіх сферах судочинства служить реальне забезпечення прав і свобод громадян.

В свою чергу належна правова процедура повинна відповідати принципу справедливості. Справедливість вважається основною і загальною категорією для моралі і права [5, с.169]. Проте визначення її поняття і змісту досі залишається дискусійним [6]

Принцип гласності також має етичне спрямування, адже закритий судовий процес є антигуманним за своєю суттю. Законодавством передбачені випадки слухання справи в закритому засіданні. За новим КПК України слідчий суддя може прийняти відповідне рішення в разі, якщо обвинувачений є неповнолітнім; суд розглядає справу про злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; виникає необхідність запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи; потрібно забезпечити безпеку осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні; а також якщо відкрите судове засідання може привести до розголошення інформації, що охороняється законом (стаття 27) [7].

Презумпція невинуватості виходить з визнання цінності особистості, поваги до людини, її гідності. Моральні аспекти чітко проявляються в двох вимогах вищезазначеного принципу: тлумаченні сумнівів на користь обвинуваченого і звільнення обвинуваченого від обов'язку доводити свою невинуватість. Таким чином, презумпція невинуватості спирається на більш ширшу презумпцію добропорядності будь-якої людини.

Головним критерієм моральності правосуддя є його доступність. Питання забезпечення вільного та рівного доступу фізичних та юридичних осіб до правосуддя постійно знаходяться в центрі уваги як держав, так і міжнародних організацій. Проголошені принципи правосуддя є свідченням демократичності суспільства. В даний час найбільш актуальні наступні аспекти принципу вільного доступу до правосуддя: забезпечення достатнього числа судів і суддів, спрощення і диференційованість судової процедури, гарантування кваліфікованої юридичної допомоги, наданої професійними юристами, існування безоплатного правосуддя для малозабезпечених верств населення.

Для особи, яка звертається до суду, доступність правосуддя нерідко прямо пов'язана з можливістю сплатити судовий збір. Якщо його розмір явно непомірний для більшості осіб, що звертаються до суду за захистом, або ж непропорційно високий по відношенню до ціни позову, то ситуацію з доступністю правосуддя не можна визнати нормальною.

Моральний зміст юридичного процесу визначається не тільки етичними засадами законодавства, а й моральними вимогами, які пред'являються до осіб, що здійснюють процесуальну діяльність. Ефективність судової влади залежить більшою мірою від моральних якостей кадрового складу, ніж від досконалого законодавства.

У контексті сказаного особливого значення набуває в юридичному процесі особа судді, зокрема його моральні якості (чесність, сумлінність, совість, обов'язок, справедливість). Після аналізу Законів України «Про судоустрій та статус суддів» й «Про Конституційний Суд України» стає очевидним, що до вітчизняних суддів такої імперативної вимоги, як мати високі моральні якості чи бути особою високих моральних якостей, законодавець не ставить. Звідси випливає, що правосуддя, яке є синонімом справедливості, може бути несправедливим. Прикрими є непоодинокі факти щодо суддів - хабарників, кількість яких зростає з кожним роком. На нашу думку, справедливість рішень суддів залежить не від певного рівня їх матеріального статку, а від внутрішньої культури, дотримання професійної етики, розуміння моральних норм та наявності сумління. Водночас, необхідно зазначити, що у Законі «Про судоустрій і статус суддів», прийнятому в липні 2010 року, з'явилася норма, за якою

обов'язком вже працюючого судді вважається дотримання правил суддівської етики (п. 2 ч. 4 ст. 54) [8].

На відміну від українських судів, в європейських судах дане питання нормативно вирішене більш досконало. Так, в Європейській Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини зазначені критерії та вимоги до кандидата на посаду судді Європейського суду. Відповідно до пункту 1 статті 21 посадовими критеріями є наступні: «Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності» [9].

У Статуті Міжнародного Суду ООН, зокрема главі 1 «Організація Суду» зазначені вимоги до судді цього суду. Відповідно до частини 1 статті 2 обов'язковим є наступне: «Суд складається з колегії незалежних суддів, обраних незалежно від їх громадянства, з числа осіб високих моральних якостей, які задовольняють вимоги, що пред'являються в їх країнах для призначення на вищі судові посади, або вони є юристами з визнаним авторитетом в галузі міжнародного права» [10].

На дану проблему варто звернути особливу увагу в Україні, зокрема варто ускладнити правила допуску в суддівський корпус, започаткувавши перевірку не тільки професійних, але і моральних якостей претендента. Відповідно до українського законодавства тільки діючий суддя може бути притягнений до відповідальності за порушення судової етики. Вимоги ж, що пред'являються до кандидатів у судді, моральних якостей не стосуються. 22 лютого 2013 року XI черговим з'їздом суддів України затверджений Кодекс суддівської етики, що містить застереження, яке знову ж таки ставить питання відповідальності суддів під великий сумнів: «Порушення правил етичної поведінки, встановлених цим Кодексом, не можуть самі по собі застосовуватися як підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та визначати ступінь їх вини» [11].

Актуалізує питання обставина, що в чинному ЦК України не сформульовано визначення принципу добросовісності, справедливості і розумності, але аналіз змісту його положень, зокрема ч. 5 ст. 12, ст. 13, ч. 3 ст. 23 тощо, дозволяє стверджувати, що за допомогою таких категорій

як добросовісність, розумність, справедливість закон встановлює межі здійснення цивільних прав осіб, запобігаючи тим самим зловживанню правом з боку останніх. Добросовісність і недобросовісність, розумність і нерозумність, справедливість і несправедливість мають правове значення у спеціально вказаних у законі випадках. Причому і добросовісність, і розумність учасників цивільних правовідносин презюмуються. Так, зокрема ч. 5 ст. 12 ЦК передбачає: якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, коли інше не встановлено судом [12].

Поняття «справедливість», «добросовісність», «розумність» є оціночними, і трактувати їх повинні судді. Про те, що судді досить часто стикаються з цією проблемою, свідчить і загальна тенденція, спрямована на розширення сфери суддівського розсуду та переконання. З метою уникнення суддівського свавілля використання цих принципів ставить на порядок денний не тільки вимоги щодо високого професіоналізму, а й моральних якостей (чесності, сумлінності, совісті, обов'язку, справедливості тощо).

Завдання підвищення дієвості юридичного процесу актуалізувало проблему правового регулювання порушення морально-етичних норм його учасниками, а також інтерес науки до вивчення механізмів переходу від моральних знань до переконань, а від них – до практичних дій.

У світлі сказаного, підготовка не просто кваліфікованих, а й високоморальних юристів повинна стати одним із пріоритетів державної політики у сфері освіти. Проблема моральності суддів відноситься до загальносвітових, оскільки до суддівської роботи в суспільстві висуваються підвищені моральні вимоги. За справедливим зауваженням Б. Страшуна, «правила допуску до суддівського корпусу, очевидно, слід ускладнити, звернувши особливу увагу на перевірку не тільки професійних, але й може навіть передусім моральних і психічних якостей претендента» [13, с. 36]. Це пов'язано в першу чергу з прийняттям відповідальних рішень і їх юридичними наслідками. В руках судді зосереджена велика влада, і суспільство повинне бути впевнене в тому, що вона буде використана безпомилково і за призначенням.

Як і раніше, актуальною є проблема суддівської незалежності. Сьогодні часто звертають увагу на упущення правової регламентації наділення суддів повноваженнями. Так, суддя, призначений вперше на посаду строком на п'ять років Президентом України проходить суворий і значною мірою корпоративний відбір, що проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України і передбачає складення анонімного тестування, кваліфікаційного іспиту та проходження співбесіди, і після цього повинен протягом п'яти років лояльно ставитися до всіх «прохань» і «побажань» вищих структур. Як не прикро, проте в сфері призначення суддів на посади Вища кваліфікаційна комісія суддів України та Адміністрація Президента України зазвичай вирішують серйозні кадрові державні питання кулуарно, і допоки ця процедура буде відбуватися без прозорості для суспільства правової регламентації, без можливості людини будь-якого рангу бути присутнім на їхніх засіданнях з питань, що стосуються її особисто, заслуховувати зауваження, давати свої пояснення, буде існувати можливість прийняття даними структурами несправедливих рішень з кадрових питань суддівського корпусу, рішень, нібито прийнятих Президентом України.

10 жовтня 2013 року Верховна Рада України попередньо схвалила законопроект «Про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів» [14]. З цього приводу у висновку Конституційного Суду України зазначається, що перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років, передбачене чинною редакцією Основного Закону, «має характер випробування, у процесі якого суддя, здійснюючи свої повноваження, може бути залежним від органів, уповноважених призначати суддів на посади безстроково». Проект змін до Конституції передбачає відмову від такої процедури та призначення на суддівську посаду відразу безстроково – Президентом за поданням Вищої ради юстиції. «Відтак незалежність судді під час здійснення ним правосуддя може бути забезпечена, зокрема, у разі призначення його на посаду безстроково», – констатує КС [15].

Сказане значною мірою відноситься і до суду присяжних. Перший суд присяжних запрацював в Україні у квітні 2013 року і на даний час

функціонує в багатьох містах, зокрема Києві, Львові, Івано-Франківську та ін. Їхні рішення, як правило, базуються на здоровому глузді і простих людських емоціях. Інша справа, те, що здається здоровим глуздом для людей в одних країнах, в інших країнах таким не являється. Наші присяжні, як і присяжні інших країн, – це певний зріз суспільства. Сучасне ж українське суспільство ще не сформоване повною мірою, переповнене упереджень, комплексів, стереотипів минулого.

І судді, і присяжні в процесі своєї діяльності часто стикаються з питаннями, які можуть бути вирішені на їхній розсуд. Наприклад, питання, пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди, припускають наявність, зокрема, моральних страждань. Але які можуть бути (хоча б зовні) об'єктивні критерії для встановлення факту моральних страждань? І потім, якщо вже такий факт встановлено, то очевидно, що тут в принципі не може бути якоїсь абсолютно визначеної схеми для матеріального відшкодування, адже кожним індивідом моральні страждання переживаються глибоко індивідуально. Така ситуація взагалі виключає можливість абсолютно визначеного регулювання.

Правонаділяюча конструкція «може» свідчить про право вибору правозастосовчого суб'єкта. До таких конструкцій відносяться і деякі узагальнюючі поняття (наприклад, «виходячи з обставин...»), які позбавлені достатньої конкретності, що дозволяє говорити про певну свободу суду. Підтвердженням права вибору є також використання оціночних категорій, оскільки законодавчо не визначені об'єктивні критерії, що дозволяють встановити той чи інший факт. Під об'єктивними критеріями розуміються явища матеріального світу, які можуть бути підтверджені передбаченими законом засобами доказування.

Незважаючи на те, що прийнято вже досить багато законів, що встановлюють бар'єри для свавільного управління в різних сферах державного і громадського життя, проблема розсуду залишається актуальною. Досліджуючи дану проблему В.М. Косович окремо розвинув проблему морального оцінювання у правозастосуванні, під яким він розуміє процес встановлення відповідності (або невідповідності) між положеннями правових норм, в яких закріплені морально значущі явища і вираженою в уявленнях та поведінкових зразках соціальною значущістю

реальних суспільних відносин, вчинків чи інших явищ, яким законодавець надав юридичне значення [16, с.183.]

Враховуючи той факт, що об'єктивного, всіма визнаного критерію справедливості не існує, а етичні та світоглядні цінності постійно змінюються, виникає побоювання виникнення повної й безконтрольної суддівської сваволі. Як зазначав щодо останнього Є. Васьковський, «надавати судам право самостійно заповнювати прогалини, на свій розсуд і за власним рішенням небезпечно ... Суддя може, прикриваючись особистим уявленням про справедливість чи сумнівними юридичними принципами, безкарно зловживати своєю владою на угоду одній із позовних сторін ... так що справа зведеться до безконтрольного суддівського розсуду, від якого недалеко і до сваволі» [17, с. 102].

Що ж стосується побоювання суддівської сваволі, то гарантіями проти неї є насамперед морально-правова позиція та належна освіта суддів. Свобода розсуду – це не тільки інтелектуальна й емоційно-вольова, але й творча діяльність компетентного суб'єкта, у процесі якої формується його морально-правова позиція щодо розглядуваної справи. Ухвалення законів, моральних за своєю суттю, ще не гарантує їх «правильну» реалізацію, яка також повинна відповідати моральним основам і принципам. Моральний зміст будь-якого юридичного процесу і насамперед такого, що містить елемент розсуду, визначається не тільки етичними началами законодавства, а й моральними вимогами, які ставляться до осіб, котрі здійснюють процесуальну діяльність [18, с.300]. На переконання О. Аверіна, «істинне відправлення правосуддя – процес далеко не механічний. Без докладання інтелекту, моральних основ у процес вивчення будь-якого правового конфлікту суддя, звертаючись тільки до юридичних знань, виявляє себе лише як ремісник, тоді як покликання судді – не осудити, а розсудити, спираючись не тільки на положення закону, а й у тому числі на всю палітру морально-етичних основ суспільства, своє світовідчуття, свій життєвий досвід і розуміння суті застосування закону» [19, с. 74].

У суспільній думці правозастосування зазвичай асоціюється з діяльністю судових органів з розгляду і вирішення цивільних і

кримінальних справ. Однак, не слід забувати, що значний обсяг правозастосовної роботи здійснюється також органами виконавчої влади, контрольно-наглядовими органами, адміністраціями підприємств та установ. Законотворчість має бути тісно пов'язана з правозастосовною практикою. Якість ухвалених законів (у тому числі відповідність їх моральним вимогам) і вміння їх застосовувати - це нероздільні складові однієї системи. З практики правозастосування можна зробити висновок про ступінь моральності та ефективності нормативно-правових актів.

В Україні досі немає спеціалізованої структури, що займалася б виключно моніторингом правового простору і правозастосовної практики. Окремі повноваження в цій сфері чинним законодавством покладено на Міністерство юстиції України та Інститут законодавства Верховної Ради України, діяльність яких у цій сфері є малоефективною. Тому, як слушно зазначає Ю.В. Градова, створення єдиного наукового центру в сфері правового моніторингу - першочергове завдання [20, с.16]. Як приклад успішного функціонування подібних центрів варто назвати Білорусь, Росію, Швейцарію.

В підсумку моніторинг дозволить проводити незалежне оцінювання та опрацьовувати отриману інформацію, виробляти рекомендації щодо стратегічних орієнтирів у діяльності законодавчої влади стосовно захисту, реалізації і розвитку конституційних прав і свобод людини і громадянина. Супровід моніторингом вже прийнятого закону є ефективним інструментом підвищення правової культури законодавця, і в подальшому сприятиме більш ефективному правозастосуванню.

Ще однією умовою успішного функціонування механізму реалізації закону є високий рівень правової культури громадян і посадових осіб. Адже тільки тоді, коли кожен державний службовець навчиться поважати права людини і громадянина як вищу соціальну цінність, тільки в цій ситуації можна говорити про підвищення рівня його правової культури. В свою чергу від рівня правової культури суспільства, від належного правового регулювання, в тому числі його моральних основ, значною мірою залежить ефективність здійснюваних в країні реформ.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : Підручник. 2-ге видання / О.Ф. Скакун. - К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
2. Перепелюк А. Природа правозастосування як елемента правової системи / А. Перепелюк // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2011. – № 53. – С. 55-61.
3. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б.В. Малишев.— К., 2008. – 344 с.
4. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) / А. Заєць // Вісник академії правових наук України. – 1998. – №1 (12). – С. 3-15.
5. Лейст О.Е. Сущность права: Проблемы теории и философии права / О.Е. Лейст. – М: Зерцало, 2002. – 288 с.
6. Кучинська О.А. Зміст принципу справедливості в кримінальному судочинстві України / О.А. Кучинська // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія «Право». – 2011. – № 1(3) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/1/11koaksu.pdf>.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р.// Голос України від 19.05.2012. – №90-91.
8. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. // Голос країни від 3.08.2010. – №142.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Урядовий кур'єр від 17.11.2010. – №215.
10. Статут Міжнародного Суду ООН від 26 червня 1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
11. Кодекс суддівської етики, затверджений 22 лютого 2013 року XI черговим з'їздом суддів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://court.gov.ua/userfiles/Kodex_sud_etiki\(1\).pdf](http://court.gov.ua/userfiles/Kodex_sud_etiki(1).pdf).
12. Цивільний кодекс України // Голос України від 12.03.2003. – №45.
13. Страшун Б. 10 лет конституционных прав и свобод / Б. Страшун // Журнал российского права. – 2003. – № 11. – С. 35-38.
14. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів: Постанова Верховної Ради України від 10.10.2013 // Голос України від 19.10.2013. – № 196.
15. Висновок у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/ua/imp_sub.html? m=publications& t=rec&id=3041
16. Косович В.М. Оцінювання й оцінки у національному й міжнародному правозахисті / В.М. Косович. – Львів: Світ, 2006. – 251 с.
17. Васьковский Е. Руководство к толкованию и применению законов: практическое пособие / Е. Васьковский. – М., 1997. – 128 с.

18. Гураленко Н.А. Свобода вибору як атрибутивна ознака суддівського розсуду / Н.А. Гураленко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – №4. – С. 292-304.

19. Аверин А. Правоприменительная деятельность суда и формирование научно-правового сознания судей: проблемы теории и практики / А. Аверин; под ред. М. Байтина. – Саратов, 2003. – 308 с.

20. Градова Ю.В. Институт правового мониторингу як засіб оптимізації національної системи законодавства: конституційно - правовий аспект: автореф. дис ... канд. юрид. Наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Ю. В. Градова . – Харків, 2012 . – 19 с.

Анотація

Припхан І.І. Моральні аспекти судового правозастосування в Україні. – Стаття.

У статті автор аналізує моральні аспекти судового правозастосування в Україні. Зокрема розглядається моральна спрямованість принципів правозастосування. Обґрунтовується, що моральний зміст юридичного процесу визначається не тільки етичними засадами законодавства, а й моральними вимогами, які пред'являються до осіб, що здійснюють процесуальну діяльність.

Ключові слова: правозастосування, мораль, принципи, правосуддя, суддівський корпус.

Аннотация

Припхан И.И. Моральные аспекты судебного правоприменения в Украине. - Статья.

В статье автор анализирует нравственные аспекты судебного правоприменения в Украине. В частности рассматривается нравственная направленность принципов правоприменения. Обосновывается, что нравственное содержание юридического процесса определяется не только этическими принципами законодательства, но и моральными требованиями, которые предъявляются к лицам, осуществляющим процессуальную деятельность.

Ключевые слова: правоприменение, мораль, принципы, правосудие, судейский корпус.

Summary

Prypghan I.I. Moral aspects of judicial enforcement in Ukraine. – Article.

The author analyzes moral aspects of judicial enforcement in Ukraine herein. In particular the moral bent of enforcement principles is examined here. The fact that moral content of legal process is determined not only by ethical basis of legislation, but also by moral requirements for persons, caring out procedural activities, is grounded here.

Key words: enforcement, morality, principles, justice, judicial manpower.

